

Berton SULEJMANI
AKADEMIK KOLEC TOPALLI, NJË PERSONALITET I SHQUAR I
SHKENCAVE ALBANOLOGJIKE

UDC 811.18: 929 Topalli, K.

Ideja për paraqitjen e veprës madhore të gjuhësisë shqiptare, *Fjalorit etimologjik i gjuhës shqipe* (2017) i autorit, akademik Kolec Topalli, na lindi në ASHSH ku u zhvilluan punimet e konferencës shkencore ndërkombëtare “*Pikësimi në gjuhën shqipe*” që e organizoi Akademia e Studimeve Albanologjike, Instituti i Gjuhësisë dhe Letërsisë që u mbajt në Tiranë më 30 maj 2018. Bashkë me profesor Memishën dhe profesoren Omari vendosëm që prezantimin e kësaj vepre ta bëjmë gjatë mbajtjes së Seminarit Ndërkombëtar të Albanologjisë, si një ngjarje e rëndësishme e albanologjisë në përgjithësi e, më veçanti e këtyre trevave shqiptare.

E për realizimin e kësaj ideje tonën, një falënderim i veçantë shkon për rektorin e Universitetit të Tetovës, të nderuarin, prof. dr. Vullnet Ametin, i cili, pa rezervë, na përkrahu dhe na mbështeti. (Faleminderit rektor).

Akademik Kolec Topalli është një personalitet i shquar i shkencave albanologjike të kohës sonë. Rezultatet e punës që na ka lënë, shtrihen në fusha të ndryshme hulumtimi të historisë së gjuhës shqipe. Kolec Topalli e përmbylli veprimtarinë e tij shkencore me një sintezë të gjerë për historinë fonetike, për historinë gramatikore, për historinë e leksikut, siç është *Fjalori etimologjik i gjuhës shqipe* i cili sapo ka dalë e, për të cilin po flasim dhe ne sot këtu. Madje, do të kisha thënë se janë të paktë studiuesit e llojit të tij që në një jetë njeriu të rrumbullakojnë një sintezë të tillë siç ka pasur fatin Profesor K. Topalli. Një përvojë kaq e madhe dhe e ngjeshur jetësore e hulumtuese do t’i mungojë gjatë shkencës sonë.

Kolec Topalli lindi në Shkodër në vitin 1938, ku kreu edhe shkollën e mesme. Ndoqi studimet e larta në degën e gjuhës shqipe e të letërsisë në Institutin e Lartë Pedagogjik të qytetit të lindjes dhe i përfundoi ato në vitin 1964 në Universitetin Shtetëror të Tiranës. Punoi si mësues në rrethet Kukës, Lezhë, Gramsh e Krujë dhe njëkohësisht bashkëpunon me institucionet shkencore dhe boton në organet e specializuara, pavarësisht pengesave të shumta që i dëlnin nga qëndrimi politik të familjes së tij.

Në vitet 1992–1997 punoi si Sekretar i përgjithshëm i Presidentit të Republikës, në vitet 1997–2005 si punonjës shkencor në Institutin e Gjuhësisë e të Letërsisë, në vitin 2006 si këshilltar në Ambasadën e Republikës së Shqipërisë në Romë, kurse në vitet 2007-2014, si koordinator shkencor në Qendrën e Studimeve Albanologjike.

Kolec Topalli merret qysh në vitet e para të punës në arsim me punë shkencore duke trajtuar kryesisht probleme të fonetikës e gramatikës historike dhe të etimologjisë së shqipes. Formimi i tij i lartë e i plotë shkencor, skrupuloziteti i skajshëm, sistematika e pazakontë në punën kërkimore e studimore, metodologjia shkencore e saktë, zotërimi i disa gjuhëve të huaja të gjalla e të vdekura u kurorëzuan me më shumë se 250 tituj me rreth 10.000 faqe, si vepra përgjithësuese, monografi, fjalor, artikuj, referate e kumtesa.

Ai identifikohet si bashkëpunëtor i mbi 30 revistave shkencore brenda e jashtë vendit, me botime në 5 gjuhë të huaja, si pjesëmarrës me referate e kumtesa në 120 konferenca shkencore kombëtare e në

58 ndërkombëtare, duke dhënë ndihmesë të pazëvendësueshme në studimet albanologjike, në vazhdimësinë e punës së studiuësve më të shquar të shqipës dhe në ngritjen e prestigjit shkencës sonë bashkëkohore në arenën ndërkombëtare.

Veprimtaria akademiko-mësimdhënëse është një drejtim tjetër ku u shpalos personaliteti i spikatur shkencor e pedagogjik i Kolec Topallit. Ai ish titullar për Historinë e gjuhës shqipe në universitete e qendra shkencore brenda e jashtë vendit, titullar i fonetikës historike dhe i Gramatikës Historike në Fakultetin e Historisë dhe Filologjisë të Universitetit Shtetëror të Tiranës e në Shkollën e Doktoratës pranë Qendrës së Studimeve Albanologjike; drejtues i shumë punimeve në nivel masteri shkencor e tezash doktoratash.

Kolec Topalli ish anëtar i komisionit për gjuhën shqipe në institucionin ndërkombëtar të ALE-së (Atlas Linguarium Europae), kurse në vitin 2008 zgjidhet anëtar i Akademisë së Shkencave të Shqipërisë dhe më 2012 anëtar i jashtëm i Akademisë së Shkencave dhe të Arteve të Kosovës.

Fjalori i tij etimologjik i gjuhës shqipe na vjen pas fjalorit të Gustav Majerit (1891), pas monografive etimologjike të Joklit (1911, 1923), pas studimeve të tjera etimologjike të Eqrem Çabejt dhe fjalorit të pambaruar të tij në vitet 1960/70, pas fjalorit të Martin Haut me gjithsej 250 njësi, pas studimeve etimologjike të Bardhyl Demirajt me 400 njësi, të Vlladimir Ariout më 1998 pak më të gjerë, të sprovave të Janes Erart, të studimeve të Stjujard Mann e shumë studimeve të veçanta të fushës së etimologjisë nga autorë të ndryshëm, tani Topalli na vjen me një vepër sintezë ku përfshihen një numër i madh fjalësh dhe jepen shpjegime të domosdoshme në formë të përmbledhur dhe me një orientim bibliografik. Të gjitha këto ia shtojnë vlerën përdoruesve të kësaj vepreje me rëndësi për studimet shqiptare.

Autori ka bërë hulumtime të thella e të gjithanshme në literaturën e botuar etimologjike, si edhe në disa vepra në dorëshkrim, që gjenden në Arkivin e Shtetit. Prej këtyre studimeve janë krijuar dy skedarë, njëri për fjalët e fondit të trashëguar e tjetri për huazimet e periudhës historike. Literatura gjuhësore që lidhet me etimologjinë, e cila zë 30 faqe në fjalor, është një tregues bibliografik edhe për të gjithë ata që do të merren me këtë fushë studimi në të ardhmen. Ajo nis me studimet më të hershme në këtë fushë, ku kontributin më të madh e kanë dhënë gjuhëtarët e huaj, për të vijuar me lëvruesit e kësaj fushe në shekullin XIX e XX, ku përfshihen albanologë të tillë si Gustav Meyer, Holger Pedersen, Norbert Jokl, që vunë bazat e studimeve albanistike, për të vijuar me arbëreshët Dhimitër Kamarda e Marko La Piana e prej shqiptarëve Kristoforidhi, Justin Rrota, Eqrem Çabej, Aleksandër Xhuvani etj. Autori, jo vetëm e ka shfrytëzuar këtë bibliografi për hartimin e fjalorit, por për fjalët e trashëguara dhe huazimet ka shënuar autorët që janë marrë me etimologjinë e fjalës përkatëse, duke hedhur kështu një hap të rëndësishëm për studimet e ardhshme në këtë fushë të rëndësishme të historisë së gjuhës shqipe. Madje, atje ku ka qenë e mundur, është shënuar në tekstin e fjalës edhe gjuhëtari që ka dhënë i pari burimin e saktë të fjalës, pa mohuar kontributet e gjuhëtarëve të tjerë, duke ruajtur kështu etikën shkencore, që kërkon paraqitjen e mendimeve të ndryshme, shpesh edhe të kundërta.

Fjalori përmban fjalë të mbarë gjuhës, dialektore, krahinore e lokale; fjalë të gjuhës së shkruar, bisedore, familjare e poetike; arkaizma, historizma e neologjizma; leksikun e autorëve të vjetër; fjalë të parme, të prejardhura, të përngjitura e kompozita; toponime, hidronime, antroponime e patronime me burim nga apelativa etj. Ja disa nga mikrotoponimet që kanë shtrirje edhe në trevat shqiptare të Maqedonisë të përfshira në fjalor:

ARÍ m. “kafshë e egër gjitare e mishngrë-nëse e pyjeve tona”. Fjalë e mbarë gjuhës, e trashëguar nga indoeuropianishtja. Ka depërtuar në toponimi: *Livadhi i Arushës* në Mitrovicë (Kosovë), *Lugu i*

Harushës (Plavë), *Kepi i Arushës* (Pu-kë), *Grik'e Ariut*, *Shkëmb i Ariut*, *Vër'e Ari-ut* (Kurvelesh), *Shpella e Arushës* (Malësia e Tetovës).

MAGJÁR m. “gomar, lat. *Equus asinus asinus*”, “urës zjarri”, “urëz e veglave muzi-kore me tela”. Formë krahinore, sidomos e anëve të Mirditës, për *magar*, që ka lidhje me emrat më të vjetër të kësaj kafshe: *agër* (m.), *gare* e *agërinjë* (f.). Trajta e gjinisë femërore *magjaricë*, me prapashtesën *-icë* të mocionit. Rrjedhoja: *magjarkë* “lopë e kuqe”, *magjarec* “hekuri i zjarrit ku mbështeten drutë”. Ka depërtuar në toponimi: *Rrethmagjari* në Bukë-mirë të Mirditës, *Gjuri i Magjarit* në Malësi të Tetovës, *Përroi i Magjarit* në Pukë. Përdo-ret si patronim në anët VL. (Bibl.: Stier nr. 38, Meyer EW 253, Barić ARS I 54, Mladenov Reč. 289, Brâncuș SCL 3, 1961, 199, Çabej SF 3, 1964, 15, Ajeti SG I 82, Orel AED 240).

Ai përfshin gjithashtu edhe disa fjalë të vjetra të shqipes, të cilat, megjithëse mund të kenë dalë nga përdorimi në gjuhën e sotme, janë ruajtur në rrjedhojat e krijuara prej tyre ose në toponimi, duke shërbyer si tregues të pasurisë leksikore të shqipes. Për fjalët e reja që kanë hyrë në gjuhën shqipe nëpërmjet librave, fjalori ka shpjegime për një pjesë të madhe të tyre, për ato fjalë që kanë hedhë rrënjë në gjuhë duke krijuar rrjedhoja me mjetet fjalëformuese të shqipes.

ANKÓJ fol. Përdoret më tepër në formën joveprore *ankohem* me kuptimin “shpreh dhi-mbje për një sëmundje ose pakënaqësi për diçka”. Fjalë e dialektit gegë, sikurse e dësh-mon ruajtja e paerrësuar e zanores *a-* në ballë të fjalës para një sonanteje hundore. E kanë edhe arbëreshët e Italisë. Sot është përgjithë-suar për mbarë shqipen. Është formim i brend-shëm me prapashtesën *-o* nga një rrënjë **ank-*, që brenda gjuhës lidhet me *ankth* (*ank-th*). Një lidhje tjetër brendagjuhësore është me *rënkoj*, që ka kuptim të njëjtë dhe është formuar nga po ajo rrënjë me parashtesën *r-*. Lidhja tjetër është me *angullin* “kuit qeni, ulërin”, edhe kjo nga rrënjja *ang-* me të njëjtin kuptim. Dësh-mohet së pari te Buzuku: *ju të klani e të anë-koni*. Budi e ka me aferezë të zanores nistore: *plot vāj e plot nëkime* (DC). Edhe Bardhi ka formën e Budit me aferezë: *Me u nëkuem*. Rrjedhoja: *ankim*, *ankues* (Bardhi); *ankesë*, *të ankuemit*, *i ankueshëm* (Bashkimi); *ankojë* “ankues” (Gazulli). Në Kërçovë e Strugë (Ma-qedoni) *nëkoj* “qaj, vajtoj” me rënie të zano-res nistore. Neologjizma të kohëve më të reja janë termat juridikë *ankimoi*, *ankimim*, *anki-mor*, *ankimtar*. (Bibl.: Meyer EW 301, Jokl IF 43, 1926, 62, Çabej SE IV 50, Ashta LH I 249, LH II 249, LH III 94, Demi-raj AE 78, Orel AED 6, Luka I 100).

BURG m. Fjalë e mbarë gjuhës me shumë kuptime: “ndërtesë ku mbahen ata që janë dë-nuar me heqje të lirisë”, “qilar ku ruhen ushqime e pije”, “haur bagëtish”, “errësirë e ma-dhe”, “kodër e vogël”, “shkëmb i thepisur”, “varr”. Nga të gjitha kuptimet e fjalës, më i hershëm duket ai i një vendi ku mbahen të burgosurit, që lidhet me lat. *burgus*, me kupti-min “kështjellë”, prej saj “qytet i vogël, lagje periferike” (khs. it. *borgo*). Dihet se burgjet mesjetare kanë qenë brenda kështjellave, të cilat ndërtoheshin gjithnjë majë kodrave. Pran-daj nga *burg* “vendi i nëndheshëm i kështje-llës ku mbahen të burgosurit” rrjedhin kupti-met “qilar”, “haur”, “errësirë”, “varr”; ndërsa nga kuptimi “kështjellë majë kodrës” rrjedhin “kodër”, “shkëmb”, “shpellë”, që dalin sido-mos në toponiminë e Shqipërisë së Veriut: *Krepi i Burgut*, *Burgu Gurajt*, *Burgu Vrithit*, *Burgu i Lugjeve*, *Burgu i Ferrës*, *Burgjës*, *Suka e Burgaqeqit*, *Burgdobërçet*, *Burg-krymbëça* etj. Emri i fshatit *Burgajet* (Mat) është *burg-ajë-et*, me dy prapashtesa (khs. *dushkajë*). Përdoret edhe si emër familjeje (*Burgaj*). Një shumës i singularizuar është *burgj* e Tetovës, që përdoret për “errët, terr”. Dëshmohet së pari te Buzuku: *e shtiļ endë burg*. Ky autor ka edhe *burgëtar* për “i burgo-sur”, që në Malësi të Madhe del me kuptimin “i mjerë”. Rrjedhoja: a) me prapashtesa: *bur-goj* e *burgim*, *burgos* e *burgosje*, *burgëtoj* “ia bëj jetën burg” e *burgëtim*, *burgtar* “i mjerë, i shkretë” (Bashkimi), *burgateshë* “e mjerë, fatzezë” (Dema), *burgel*

“vend i errët” (Xhu-vani), *burgaxhi* (me përbuzje), *burktohem* “mbyllem brendë” (Kelmend); b) me para-shtesa: *paraburgim* e *paraburgos*; *zburger* e *zburgerim*, *zburgeros* e *zburgerosje*. Çabej emrin *burg* e afron me gjerm. *bergen* “fsheh”, rus. *beregù* “kursej, ruaj”.

(Bibl.: Stier nr. 167, Miklosich AF II 7, Meyer EW 54, Helbig 43, Jokl ZONF X 1934, 183, Çabej SE II 379, Mann ICD 112, Orel AED 42, Bonnet 369).

BURANÍ f. “gjellë me barishte të grira, si-domos me spinaq”. Huazim nga turq. *buraní*, me burim prej persishtes. Nëpër të folme dia-lektore del me forma të ndryshme: *borroní* në Berat, *baraní* në katundet e Tiranës, *baranojë* “gjellë me hithra” në Shkup, me prapashtesën *-onjë*, *boronik* në Përmet. Prej turqishtes ka hyrë edhe në gjuhë të tjera ballkanike e joball-kanike (sp.).

(Bibl.: Miklosich TEN I 18, Lokotsch 358, Skok ER I 188, Boretzky TE II 29, Çabej SE II 286, Ndreca 105, Dizdari Fj. 123).

CING psth. Përdoret në shprehjet: *s’bëri cing me gojë*; *as cing, as ming, cingra-min-gra*. Fjalë onomatopeike, ku *ming* bën rimë me *cing*. *Cingra-mingra* me formantin *-ra* të shumësit të toskërishtes. Rrjedhoja: *cingthi* “mënyrë të ecuri me njëren këmbë” me prapa-shtesën *-thi*; *cingëllon* “nxjerr një tingull të hollë, tringëllon” me emrin *cingëllimë*. Nga kjo rrënjë, *cingare* “zile bagëtish”, me përhap-je kryesisht në gegërishte (Dukagjin, Lumë) me prapashtesën *-ar(e)*, e afërt me *cigremë* e *cingremë* “zile e madhe”, me *cingron* “kuis, pingëron” dhe emrin *cingërimë*. Këtyre u për-gjigjen në Jug *cingërlaqe* “zile e vogël” (Li-bohovë) me prapashtesat *-lë + -aqe* dhe *cin-gëliqe* (Skrapar, Myzeqe). Në Has *cingelinge* “cingare vjetash, kumbonë viçash”, në Gosti-var *cingël* “zile”, në Plavë e Guci *cingla* e *cinglore* “varg zbukurimi me cingla a stoli të ndryshme”, në Malësi të Tetovës *cingët* e *cin-gllon* “qan pa lot me zë të ulët”. Në këtë çer-dhe fjalësh hyjnë: *cingonë* e gegërishtes (Ba-shkimi) për “gajde, pipëz, curle” me prapash-tesën *-onë* (khs. *zezonë*) me ndikim të *kumbo-në-s*, *cingëlimë* “cingare, zile”. Emri *cingare* ka depërtuar në disa të folme serbe.

(Bibl.: Çabej SE III 41, Luka I 264, S. Hoxha 66, Dizdari Fj. 138).

CIRILÁNG m. “shëllirë e hollë djathi”. Fjalë dialektore e gegërishtes (Mirditë, Kukës, Tropojë, Kosovë). Formim i brendshëm me emrin *lang* dhe elementin parashtesor *ciri-*, që mund të jetë ndikuar ose formuar nga *spirë* “heqje barku, diarre”, “supë fare e hollë e pa shije”; khs. *spirilang* (Shkodër).

Duke dhënë shpjegime për pjesën më të madhe të fjalëve të shqipes (kupto të burimit vetjak të saj) të përfshira në këtë fjalor, të cilat kanë edhe shtrirje mbarëkombëtare, me këtë rast, do të doja të veçoja dhe t’jua ilustruj me një fjalë të mbarë shqipes, fjalën BESHË, fjalë e shqipes që është pjesë edhe e gjuhës artificiale ESPERANTO. BESA ose mbajtja e fjalës së dhënë për diçka me rëndësi ose fjala e nderit për të zbatuar medoemos një detyrim të marrë përsipër, gjithashtu për zbatimin e rregullave të marrëdhënieve të bashkëjetesës në krahinë, në përputhje me doket dhe zakonet e vendit. Historikisht, kjo fjalë, ka përfaqësuar dy anë të lidhura: një virtyt moral dhe një institut të së drejtës dokesore të trashëguar. Besa si virtyt moral e ka zanafillën nga lashtësia, si nevojë për solidaritetin në bashkësinë fisnore a fshatare. Ja shpjegimin që e jep fjalori:

BESHË f. “fjala e dhënë, premtim”. Fjalë e mbarë shqipes, që e kanë edhe arbëreshët. Formim i brendshëm, mjaft i lashtë, nga emri *be* dhe prapashtesa *-së* (Treimer). Dëshmohet së pari te Buzuku: *Gruo, kī besë muo*. Për dialektin jugor, Matrënga: *çë pistepsn ti për be-sët*. Rrjedhoja: a) me prapashtesa: *besoj* (te Buzuku), *besim*, *besimtar* e *mosbesim*; *i besu-eshëm* e *besueshmëri*; *besnik* (Bogdani), *besnikisht* (Da Lecce), *besnikëri* e *besnikërisht*; *besar* “i besueshëm”, *besatar* “besnik”, *besa-tohem* “lidhem me

besë” me emrin *besatim*, *besëtor* “besnik”, *besëtar* “ndërmjetës për paj-tim gjaqesh”, *besëni / besëri*, *besullor*, *i besëm* “besnik”, folja *besënj* e ndajfolja *besurisht* (arb. e Italisë); b) me parashtesa: *i pabesë* (Buzuku), *pabesi*, *pabesisht*, *i pabesuar*, *i pabesueshëm*, *shpabesem* nga *sh-pa-besë*; si edhe shumë kompozita (*besëkeq*, *besëlidhje* etj.). Emrat *Besë*, *Besnik*, *Besim*, *Bestar* përdoren si antroponime. Si fjalë e lashtë e shqipes, ka hyrë edhe në gjuhë të tjera ballkanike, si në greqishten e re, në rumanishte, në arumanishte, në serbishte e deri në turqishte, ku emri *besa* ka kuptimin “armëpushim ndërmjet dy personash”.

(Bibl.: Camarda I 58, Bugge BB XVIII 1891, 163, Meyer EW 33, Pedersen KZ 36, 1900, 308, Wiedemann BB XXVII 1902, 201, Jokl LKU 262, Schmidt KZ 57, 1930, 26, Tagliavini AD 81, Treimer KZ 65, 1938, 110, Walde-Hofmann I 494, Skok ER I 140, Petriceicu-Has-deu EMR 1, 91, Çabej Hyrje II 169, SE II 204, Ajeti SG I 1982, 58, Huld BAE 42, Mann ICD 70, Brâncuș Voc. 131, Demiraj AE 96, Orel AED 22, Matzinger Fest. Fiedler 2005, 115).

Sigurisht, kjo lëndë do të vijojë të pasurohet në të ardhmen me prurje të reja nga gjuhët moderne, si rezultat i rritjes së kontakteve në ditët e sotme me popuj, vende e gjuhë të kontinentit evropian.

Kolec Topalli hyn në radhën e albanistëve të shquar ndër shqiptarë dhe të albanistikës në përgjithësi. Ju faleminderit!